

“סוף־פס נגד ומש־חיים
איך ממקומו אלי נוכח שְׁעֵרִיךְ”

ר' יהודה הלוי, 'ציון הלא תשאלו'

כיוון התפילה – למקדש או לשאר כיוונים?

דוד הנשקה*

הכיוון הגיאוגרפי שאליו פונה אדם מישראל בשעת תפילתו עולה כבר במקרא, נזכר בספרות בית שני ונדון בספרות התנאים.¹ במקום אחר נתברר כי המשנה במקורה – בניגוד לפרשנותה המקובלת – אינה מעלה נושא זה כל עיקר; ברם, ברייתות בספרי ובתוספתא קבעו שיש לאדם לכוון עצמו בתפילה למקדש, לירושלם ולארץ ישראל, וכך נקבעה לבסוף ההלכה.² מתוך כך מתבקש העיון דלהלן בעניין שאר כיוונים לתפילה העולים בספרות חז"ל. שכן בספרות התנאים והאמוראים מצינו לכאורה מגוון שיטות בשאלת כיוון התפילה, ומגוון זה צריך בירור: מהו הרקע לדעות השונות שהועלו בשאלת כיוון התפילה, וכיצד יש להבין את השתלשלותן? לבירור סוגיה זו מוקדשות השורות דלהלן.

א. כלום מצינו בתוספתא כיוון תפילה למערב?

1. מסורות מנוגדות בתוספתא?

שנינו בתוספתא מגילה ג, כא (מהד' ליברמן עמ' 360):

כיצד היו זקנים יושבין? פניהם כלפי העם ואחריהן כלפי קודש.
כשמניחין את התיבה פניה כלפי העם ואחריה כלפי קודש.
כשהכהנים נושאים כפיהן פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי קדש.³
חזן הכנסת פניו כלפי קודש וכל העם פניהם כלפי קדש
שנאמר "ותקהל העדה אל פתח אהל מועד".

* המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן.

¹ ראה מאמרי "כיוון התפילה אל הקודש: משנה כפשוטה והדיה בספרות התלמוד", תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 5-27.

² שם.

³ מעין בבא זו מובא בבבלי סוטה מ ע"א, בתוך מימרת ר' יצחק: "כהנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי שכינה". וראה דק"ס השלם שם. וראה עוד ירושלמי בכורים ג, ג, סה ע"ג.

"קודש" זה, שהוא כיוונו של "כל העם" בבית הכנסת, מה טיבו? הרמב"ם (הל' תפילה יא, ג) פירש: "ההיכל", על-פי דבריו שם לעיל (הל' ב): "ובונין בו [=בבית הכנסת] היכל שמניחין בו ספרי תורה. ובונין היכל זה ברוח שמתפללין כנגדה באותה העיר". נמצא שב"קודש" זה לעצמו אין הוראה של כיוון גיאוגרפי, אלא שהוא ממוקם לפי כיוון התפילה. פירוש זה עולה כבר בספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל,⁴ וגם ר"ש ליברמן - אף שלא הביא מקור זה - אימצו כפירוש לתוספתא.⁵ ברם, היכל זה שקבע הרמב"ם, והוא ארון הקודש הקבוע בקיר בית הכנסת, אין לו מקור בספרות התנאים: בתקופת התנאים תיבת ספר התורה הייתה ניידת ומובאת לשעת הקריאה ממקומה אל תוך בית הכנסת, וכבר העלו חוקרים שלא נתרוות הארון הקבוע בבית הכנסת אלא במאה הרביעית.⁶ ספק גדול אפוא אם לארון הקבוע מכוונת התוספתא דידן, שאף אמורה בלשון עבר ("כיצד היו זקנים יושבין").⁷

נראה אפוא ש"קודש" זה מתפרש ככיוון גיאוגרפי שיש בו קודש, ולפי שאר מקורות ארץ ישראל יש לו להתפרש ככיוון ירושלם והמקדש. כך אמנם נראה מהיקרות נוספת של ביטוי זה עצמו בהמשך התוספתא, שם כו (עמ' 361):

המיסך את רגליו פניו כלפי העם, המיטיל את המים אחוריו כלפי קדש.
אמר ר' יוסי: במה דברים אמורים? מן הצופין ולפנים, אבל מן הצופין ולחוץ אין צריך.

בלא להיכנס לפירושה המלא של הברייתא,⁸ ברי ש"כלפי קדש" האמור כאן הוא כלפי המקדש (או ירושלם), ומתוך כך קבע ר' יוסי שאין להתחשב ב"קדש" זה אלא מן הצופים ולפנים. עוד מצינו לשון "כלפי קדש" בתוספתא כיפורים ב, ב (מהד' ליברמן עמ' 230): "שני שעירים היו שם, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש, כהן גדול פניו כלפי הקודש". ואף שם במקדש מדובר.⁹ נראה אפוא שאף בענייננו "כלפי קדש" הוא לכיוון

⁴ מ' מרגליות (מהדיר), החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, לו, ירושלם תרח"ץ, עמ' 86: "א"מ הופכין את פניהם <אל הציבור> ואחוריהם אל הארון, ובני א"י פניהם אל הארון". "הקודש" התנאי הוחלף אפוא ב"הארון". (השווה לירושלמי דלעיל הערה קודמת). "חילוק" זה אינו כלול במסגרת המצומצמת יותר של ספר החילוקים כפי שנשתמר בעדיו הקדומים, הקראיים; ראה זו אלקין, "הנוסח הקראי של 'ספר החילוקים בין בני ארץ ישראל לבני בבל'", תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 108-111.

⁵ בפירוש הקצר לתוספתא שם, וכן בתוספתא כפשוטה שם, עמ' 1199. וראה כבר י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ירושלם תשל"ב, עמ' 353 והע' 6.

⁶ ראה למשל סיכומי דברים אצל L. I. Levine, *The Ancient Synagogue*, New Haven-London 2000, pp. 328-329, וראה י' חמיטובסקי, "מ'תיבה' ל'ארון': התמורה באופיו של ארון הקודש בתקופת המשנה והתלמוד", כנישתא, ג (תשס"ז), עמ' צט-קכח, ובספרות המצוינת שם (למאמר זה הפנני בטובו פרופ' חיים בן-דוד, ותודתי לו אף כאן).

⁷ ראשונים שהביאו ברייתא זו להלכה השמיטו תיבת "היו", שהרי ראו בה הוראה למעשה, ולא תיאור היסטורי. ראה מ"ע פרידמן, "מחלוקת לשם שמים: עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו", תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 277 הע' 133.

⁸ ראה תוספתא כפשוטה שם, ואכמ"ל.

⁹ לשון "כלפי קודש" לא מצינו עוד אלא פעמיים: בירושלמי דלעיל הע' 3 – והוא לקוח מתוספתא דידן במגילה, וכן בספרי זוטא לבמדבר י, לה, מהד' הורוביץ עמ' 267 – ושם אינו עניין כלל לכיוון. השווה לספרי המקביל, פסקה פד, מהד' כהנא עמ' 207.

המקדש (או ירושלים וארץ ישראל), ונמצינו למדים כי ברייתא זו של התוספתא מקיימת כיוון זה לא רק בתפילה בכל מקום,¹⁰ אלא גם בישיבת הציבור בבית הכנסת.¹¹ ומעתה יש לעיין בברייתא הבאה בהמשך התוספתא שם, כב (עמ' 360):

אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנאמר "והחונים לפני המשכן קדמה לפני אהל מועד מזרחה".

כבר רש"י פירש, שמשמעות הקביעה כי פתח בית הכנסת במזרח היא שהתפילה לכיוון מערב:

כל פתחי בית הכנסת היו במזרח, והכי תניא בתוספתא דמגילה, מעין מקדש ומשכן, פניהם למערב ואחוריהם למזרח.¹²

ומדוע תפילה מכוונת לשיטה זו למערב? פירשו ראשונים כי שתי אפשרויות בדבר: מפני ששכינה במערב וכשיטת רבא (להלן סעיף ד), או לפי שמדובר במקרה שהכיוון לירושלים הוא מערב.¹³ הפירוש השני בוודאי מוקשה, שהרי מה טעם תקבע הברייתא דרך הלכה פסוקה שפתח בית הכנסת במזרח – שעה שאין הדברים אמורים אלא ביושבים ממזרח לירושלים?¹⁴ אך גם הפירוש הראשון אינו מוסכם, שהרי כך קבע הרמב"ם הלכה זו (הל' תפילה יא, ב):

¹⁰ כקביעת התוספתא ברכות ג, יד-טז, מהד' ליברמן עמ' 15-16 ומקבילות; ראה מאמרי דלעיל הע' 1. ¹¹ א' ארליך, כל עצמתי תאמרנה, ירושלים תשס"ג² [להלן: ארליך], עמ' 94, טען שאין להסיק מן התוספתא על כיוון פניו של הציבור, לפי שהמשפט "כל העם פניהם כלפי קודש" חסר במקצת העדים, ואף יש להעמידו בברכת כוהנים בלבד. ברם, המשפט מצוי בכל עדי הנוסח הישירים (בכ"י לונדון נשמטה התיבה "פניהם"), והיעדרו במקצת הבאות הראשונים (ראה תוספתא כפשוטה שם) מסתבר כפרי דילוג הדומות ("כלפי קדש"). ובעיקר - הברייתא כולה מניחה ניגוד בין כיוון "הקודש" לכיוון העם, ואין פני הזקנים והתיבה יכולים להיות מופנים כלפי העם אם אין מוקד ההתכוונות של הציבור כלפי הקודש. לשאלה אם הברייתא מתארת מציאות או קובעת את הרצוי לדעת בעליה ראה פרידמן (לעיל הע' 7), עמ' 278-279 ובספרות שצוינה בהע' 139 שם; וראה הע' 140 שם, והשווה לעיל הע' 7.

¹² רש"י ברכות ו ע"ב, ד"ה אחורי. אשר להגדרת 'אחורי בית הכנסת' גרסת רש"י שבכתבי היד ובראשונים היא הפוכה, אך עצם הפירוש שהתפילה הייתה לכיוון מערב הואיל והפתח היה במזרח מקוים בכל המקורות (למעט ביאורם של תלמידי רבנו יונה לרש"י בפירושם לרי"ף על אתר. וראה ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ג, ניו יורק תש"א [להלן: גינצבורג], עמ' 393; הערת ליברמן, תוספתא כפשוטה שם, עמ' 1200, שכוונת רש"י הייתה לבתי כנסיות שבמקומו, אינה אלא לשיטה זו ולא ככוונתו המקורית של רש"י). לפירוט הנתונים בכתבי היד של רש"י ובהבאות הראשונים ראה י' מלחי, רש"י – הפירוש לתלמוד, ירושלים תש"ע, עמ' קה-קט.

¹³ תוספות לעירובין יח ע"ב, ד"ה ולא; תוספות ר"י שירליאון ותוספות הרא"ש לברכות שם, ד"ה כל. וכבר עמד על כך בעל חת"ם סופר בתשובותיו, אורח חיים ס' כז: "אתוספתא, שנתקנה בארץ ישראל, קשה קצת לומר כן". ולא כגינצבורג, עמ' 392-393, שאימץ הסבר שני זה, וכנראה בעקבותיו גם ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 161 [ואין הדבר נוגע לגישתו של י' אליצור, "מפגשי לשון וריאליה בלשון הז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא", מחקרים בלשון, ה-ו (תשנ"ב), עמ' 109-121, כי בתוספתא ניכרים סממני לשון המיוסדים על ריאליה בבליית: כאן לא מדובר בענייני לשון אלא בגופה של עצם ההלכה. ולגישת אליצור ראה ש"י פרידמן, "זוטות לארמית הבבליית", לשוננו, נח (תשנ"ד), עמ' 53-54 הע' 27].

ואין פותחין פתחי בית הכנסת אלא למזרח, שנאמר "והחונים לפני המשכן קדמה" וכו'. ובונים בו היכל שמניחין בו ספר תורה, ובונים היכל זה ברוח שמתפללין כנגדה באותה העיר, כדי שיהיו פניהן אל מול ההיכל כשיעמדו בתפילה.

הרמב"ם רואה אפוא בקביעת פתחי בית הכנסת במזרח הלכה בפני עצמה שאינה תלויה בכיוון התפילה: כיוון התפילה אינו אלא לירושלם, אך בלא קשר לכך על הפתח להיקבע במזרח.¹⁵ ברם, התוספתא קובעת את המזרח כמקום הפתח מתוך השוואה למשכן ולהיכל, ובמקדש אין ספק שהפתח קבוע מול קודש הקודשים שמקומו במערב. שיטת הרמב"ם יוצרת אפוא תרכובת של שני גורמים שאינם משתלבים זה בזה בנקל: כיוון הפתח נקבע על-פי כיוונו במקדש, אך מוקד הקדושה אינו בכיוון שממול, כפי שמתחייב מדוגמת המקדש, אלא בכיוון ירושלם. קושי זה הוא אכן הרקע לשיטת רש"י וסיעתו, שגזרו באופן טבעי מכיוון מזרח של הפתח את כיוון התפילה למערב.¹⁶

נמצינו עומדים לפני ניגוד בין שתי הלכות סמוכות בתוספתא: ההלכה המתארת את סדר הישיבה בבית הכנסת קובעת כיוון לירושלם ("כלפי קדש"), ואילו ההלכה הקובעת פתח במזרח נראית כמתארת כיוון למערב. כמובן, אפשר שניגוד זה מבטא מחלוקת בין שתי שיטות: שיטת רוב מקורות ארץ ישראל שירושלם היא הכיוון,¹⁷ ושיטת רבא (דלהלן סעיף ד) שתפילה למערב, לפי ששכינה במערב. וכידוע, ספר התוספתא הוא ילקוט של מסורות, ואין לתבוע הימנו קוהרנטיות או הכרעה שיטתית במחלוקות העולות בו. אך אם כן, יהא עלינו להסיק ששיטת התפילה למערב, שעד כה הייתה ידועה מן הבבלי בלבד, מתועדת כבר במקור תנאי ארץ ישראל מובהק כתוספתא.¹⁸ האומנם?

לספרות מחקר קודמת ולביקורתה, ראה ד' עמית, "על מקור תוכניותיהם של בתי הכנסת בדרום הר-יהודה", קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 29-30 ובהערות.
¹⁵ וראה חת"ם סופר שם, שביקש להסיק כן מן התוספתא עצמה. על משמעות שיטת הרמב"ם כבר עמד אלבוגן (לעיל הע' 5), עמ' 347, וראה גינצבורג, עמ' 393 (מר"ש גורן, "פתחי בתי כנסת", מחניים, זה [תשכ"ה], עמ' 9-11, נעלמו דברי החת"ם סופר). קודם לרמב"ם קבע ר' שלמה ב"ר נתן בסידורו: "וחובה שפתחו יהיה פתוח לצד מזרח" (מהד' חגי עמ' קטו), אך הוא לא כתב כרמב"ם שכיוון התפילה אינו מותנה בכך. ש' צוקר, "מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה", קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 745, שגה בהבנת דבריו של ר' שלמה, כפי שכבר הראה מ"ע פרידמן, "הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן", קרית ספר, מוסף לכרך סח (תשנ"ח), עמ' 152-154. אך קשה להסיק בבירור מדברי ר' שלמה שאף הוא סבר כרמב"ם כי הפתח למזרח אף כשכיוון התפילה אינו למערב.

¹⁶ בקושי זה לא הבחין עמית (לעיל הע' 14), עמ' 26 ואילך, ולכן אימץ את שיטת הרמב"ם כביאורו המקורי של דין הפתח במזרח. כפי שיתבאר להלן, שילוב ירושלם ככיוון התפילה עם קביעת הפתח במזרח, שילוב ששרידיים לו אף בבתי כנסת קדומים אחרים, אינו אלא הרמוניזציה הלכתית מאולצת, פרי שילובן של שתי מערכות הלכתיות שונות המובחנות זו מזו מן הצד הכרונולוגי ואף מצד תפיסת היסוד.

¹⁷ ראה מאמרי דלעיל הע' 1.

¹⁸ וכך אמנם סבר א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלם תשל"ו, עמ' 49. אלא שאורבך סבר שכיוון התפילה מערבה מקוים בלאו הכי במקור ארץ-ישראלי, היינו ר' יהושע בן לוי דלהלן סעיף ג, ואין אפוא קושי לייחסו אף לתוספתא; אך להלן שם יתברר שר' יהושע בן לוי לא דן אלא במקום שכינה ולא בכיוון התפילה.

2. כיוון תפילה או מבנה בית הכנסת?

נראים הדברים שבטרם מסיקים אנו מן התוספתא על כיוון התפילה, יש להטעים כי ברייתא זו שבתוספתא אינה דנה כלל בתפילה אלא במבנה בית הכנסת. כיוון התפילה לא נזכר כאן כלל, ולא נדון אלא כיוון הפתח. יש לבחון אפוא את האפשרות לפרש את הניגוד בין שתי ברייתות התוספתא דלעיל לא כמחלוקת בדיני תפילה אלא על רקע התכליות המתחלפות של בית הכנסת לאורך התקופות. שהרי כבר ידוע כי ראשיתו של בית הכנסת אינה לתפילה אלא לקריאת התורה, לדרשה ולשאר צורכי ציבור, ואילו לתפילה לא היה בתחילה קבע בבית הכנסת.¹⁹ ואין מדובר בימים קדמונים שהדיהם כבר אינם נשמעים בשלהי תקופת התנאים, שהרי חלוקת משנתו של רבי עדיין משקפת תפיסה זו: דיני בית הכנסת שנויים במסכת מגילה עם דיני קריאת התורה והמגילה, ואילו דיני תפילה מצויים במסכת ברכות, במסגרת חובות הפרט כקריאת שמע ושאר ברכות.²⁰ על יסוד זה כבר כתב י"ל לוי:

חשיבות כיוון המבנה של בית הכנסת עולה רק כאשר התפילה עומדת במרכז הפעילות בו. למן ימי המקרא פנה היהודי כלפי ירושלים והמקדש בשעת התפילה. אולם אין חובה כזו בעת הקריאה בתורה. ואם הייתה הקריאה מוקד הפעילות הרוחנית של בית הכנסת

שוב אין כיוון מוגדר לבית הכנסת.²¹ שהרי קריאת התורה וכל הכרוך בה מתקיימת עד היום הזה במרכז בית הכנסת, ואין בזה מקום לכיוון הפנים למקדש, אלא לספר התורה והנעשה סביבו. אך לענייננו חשוב להוסיף כי שמיטת הצורך בכיוון לירושלם מאפשרת צמיחתן של תפיסות חלופיות בדבר כיוון המבנה. אפשר אפוא שמכאן עלתה השיטה שעל פתחו של בית הכנסת להיות במזרח: לא בשל כיוון התפילה שלא נזכר, אלא מפני שעל בית כנסת להידמות במבנהו למקדש. שהרי

¹⁹ בניסוח זה הדברים מקובלים כיום כמדומה על הכול, אף שבשאלת זמן ייסודה של תפילת הקבע יש חילוקי דעות. וראה S. Zeitlin, "The Tefillah, The Shemone Esreh: An Historical Study of the First Canonization of the Hebrew Liturgy", *JQR*, LIV (1963-1964), pp. 208-249; י"ל לוי, "בית הכנסת בתקופת בית שני – אופיו והתפתחותו", א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), בתי כנסת עתיקים – קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11-30; S. Safrai, "Gathering in the Synagogues on Festivals, Sabbaths and Weekdays", R. Hachlili (ed.), *Ancient Synagogues in Israel* (BAR International Series 499), 1989, pp. 7-15 (גרסה עברית: ש' ספראי, "ההתכנסות בבתי הכנסת בימי מועד, בשבתות ובימות החול", ז' ספראי ואחרים [עורכים], חקרי ארץ – עיונים בתולדות ארץ-ישראל מוגשים ליהודה פליקס, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 235-245); ע' פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, ירושלים תשע"ב, עמ' 3-47. חוקרים אלה אינם תמימי דעים: אם צייטלין ופליישר שוללים כל תפילה ממוסדת בימי הבית, הרי לוי ביותר בניסוחיו, ואילו ספראי משוכנע שעמידת החגים נהגה כבר בימי הבית, ואף על ימות החול הוא משער את מציאותה החלקית. מכל מקום, הכול מטעימים שלא בתפילה נתמקדה עבודת בית הכנסת. סביב מחקרי יסוד אלה כבר נתפתחה ספרות מגוונת, שאין כאן מקום רישומה. וראה מאמרי "תפילת כהנים וברכתם במקדש: משנה ראשונה ותלמודם של תנאים אחרונים", א' עצמון וצ' שפיר (עורכים), כתבור בהרים: מחקרים בתורה שבעל-פה מוגשים לפרופ' י' תבורי, אלון שבות תשע"ג, עמ' 51-87.

²⁰ טיעון חשוב זה העלה ספראי (לעיל הערה קודמת), עמ' 236 בפרסום העברי.

²¹ לוי (לעיל הע' 19), עמ' 24. וראה פליישר (לעיל שם), עמ' 13-14.

בית כנסת זה, שמוקדו איננו בתפילה אלא בקריאת התורה והכרוך בה, איננו מקום המכוון עצמו למה שמחוצה לו אלא מרוכז בתוכו פנימה: הוא עצמו "מקדש מעט" ואינו מכוון פניו למקדש שבירושלם. מכאן עלתה אפוא ההשוואה למקדש לעניין כיוון הפתח.²² ברי, אין אנו יודעים באיזו מידה פשטה הלכה זו של פתח במזרח. הברייתא אינה מובאת בתלמודים, ומלשונה ("אין פותחין פתחי בית הכנסת אלא למזרח") אפשר אולי לשמוע צליל פולמוסי, ללמדך שלא הכול הודו בדבר. מכל מקום מסתבר שרקעה של הלכה זו נעוץ בתפיסה שהצענו. אבל בדיני תפילה, שאין לה זיקת יסוד לבית הכנסת, נהג הכיוון לירושלם, כמפורש כבר בדניאל ובשאר מקורות.²³

ברם, משעה שתפסה התפילה את מקומה בבית הכנסת ואף הפכה לאחר זמן לתוכנו העיקרי, נוצר ניגוד בין כיוון התפילה לירושלם ובין כיוון הבניין שפתחו למזרח. מסתבר כי הנוהגים על-פי הלכה זו של פתח למזרח שימרו תחילה את מנהגם אף שכבר נהפך בית הכנסת לבית תפילה. ואפשר שבשל כך אכן התפללו לכיוון מערב, וכך יתפרשו אותם ממצאים ארכיאולוגיים המורים על בתי כנסיות ארץ-ישראלים שכיוונם למערב: אין צורך לפרש זאת, כהצעת אורבך, על רקע השיטות שתפילה למערב.²⁴ כפי שיתברר, לא מצינו מקור מפורש לשיטה זו קודם רבא בבבל. נראה שלא הלכות תפילה הן רקע הדבר אלא הלכות בית הכנסת, כפי שמצינו בתוספתא: מקומות שנהגו בהם על-פי הלכת התוספתא, שפתח בית הכנסת במזרח מתוך השוואת בית הכנסת למקדש, ממילא עלה להם שהתפילה - משעה שתפסה מקומה בבית הכנסת - תכוון למערב, כי דוגמת המקדש נותנת לקבוע את המערב כמוקד המקודש. תפילה לעצמה היא אפוא למקדש ולירושלם, אך תפילה בבית הכנסת, שהוא עצמו כעין מקדש, אינה אלא למערב.

אלא שבמשך הזמן נעשתה התפילה עיקר, ובית הכנסת אינו אלא מקומה. הלכות תפילה, לרבות כיוונה, הפכו אפוא מסגרת מובנת מאליה אף לתפילת בית הכנסת, ואין מתפללים עוד אלא לירושלם. על רקע זה עלתה השאלה כיצד לפרנס את דין הפתח שקבעה התוספתא. מן השרידים הארכיאולוגיים עולה שהיו בתי כנסיות ששימרו את הפתח למזרח אף שכיוון התפילה כבר איננו למערב אלא לירושלם,²⁵ וזאת בדיוק שיטת הרמב"ם. כפי שמתברר עתה, לפנינו הרמוניזציה הלכתית בין שתי שיטות שונות ברקען: קביעת המזרח כפתח בית הכנסת על רקע אופיו של בית הכנסת בטרם הפך מקום תפילה מחד גיסא, וקביעת ירושלם לכיוון התפילה בכללה מאידך גיסא.

ברם, שרידי בתי הכנסת הקדומים מלמדים שהקפדה על פתח במזרח לא הייתה מקובלת בכל מקום כל עיקר.²⁶ ואמנם, שיטת הרמב"ם לא נתקבלה גם להלכה, אלא

²² וילקינסון עמד לנכון בהקשר זה על השאלה אם בית הכנסת מכוון עצמו למקדש שמעבר לו, או שמא הוא עצמו בחינת מקדש, אך החמיץ את תולדות מהותו של בית הכנסת כבית תפילה. ראה J. Wilkinson, "Orientation, Jewish and Christian", *Palestine Exploration Quarterly*, 116 (1984), pp. 19-20

²³ ראה במאמרי דלעיל הע' 1.

²⁴ אורבך (לעיל הע' 18), עמ' 49. וראה Z. Weiss, *The Sepphoris Synagogue*, Jerusalem 2005, pp. 43-45

²⁵ ראה עמית (לעיל הע' 14), עמ' 32-33. וראה, למשל, ח' בן דוד וצ"א מעוז, "בית הכנסת בדיר עזיז ברמת הגולן", י' אשל ואחרים (עורכים), ועשו לי מקדש - בתי כנסת מימי קדם ועד ימינו, אריאל תשס"ד, עמ' 63.

²⁶ ראה, למשל, לוין (לעיל הע' 6), עמ' 184.

שיטת רש"י וסיעתו, שכיוון הפתח מותנה בכיוון התפילה. וכך נפסק בשולחן ערוך (אורח חיים סי' קנ סע' ה):

אין פותחין פתח בית הכנסת אלא כנגד הצד שמתפללין בו באותה העיר, שאם מתפללין למערב יפתחוהו למזרח.

כך נסגר אפוא הפער שנפער בין הלכות תפילה להלכות בית הכנסת בשל מקורותיהן הנבדלים.

נמצינו למדים שאין ללמוד מן התוספתא על שיטה תנאית שקבעה את המערב ככיוון התפילה. מעתה יש לעיין במקורות שבתלמודים.

ב. כלום נחלק ר' שמעון בנו של רבי בעניין כיוון התפילה לארץ ישראל?

בתוספתא (דלעיל בסעיף הקודם) נתפרש כי ההלכה על כיוון התפילה לירושלם עניינה בכיוון הפנים: "פניהם כלפי קדש".²⁷ מעתה יש לנו לבחון מקור ארץ ישראלי נוסף באשר לענייננו. בירושלמי ברכות ד, ה (ח ע"ג) נחלקו ר' חייא ור' שמעון בן חלפתא אם המתפלל מכוון לבו לקדש הקדשים שבארץ או לקדש הקדשים שבשמים,²⁸ ובניסוח זה המחלוקת אינה צריכה לפגוע בשאלת הכיוון הגיאוגרפי שכלפיו עומד המתפלל: אפילו חייב המתפלל לכוון לבו לשמים, עדיין יש לו לכוון פניו כלפי המקדש. ברם, מעין מחלוקת זו עולה גם בבבלי, אך בניסוח שונה; וכך גרסין ביבמות קה ע"ב:

דר' חייא ור' שמעון בר רבי הוו יתבי,²⁹ פתח חד מינייהו ואמר: המתפלל צריך שיתן עיניו³⁰ למטה, שנאמר "והיו עיני ולבי שם כל הימים". פתח אידך ואמר: המתפלל צריך שיתן³¹ עיניו³² למעלה, שנאמר "נשא לבבנו אל כפים אל אל בשמים".³³

²⁷ וכך בשאר המקורות. ראה ספרי לדברים, פסקה כט, מהד' פינקלשטיין עמ' 47 ומקבילות: "העומדין בחוצה לארץ הופכין פניהם כנגד ארץ ישראל ומתפללין" וכו'.

²⁸ ניתוחה של מחלוקת זו בא במאמרי דלעיל הע' 1, עמ' 22.

²⁹ בכ"י מינכן 141 ומוסקבה, גינצבורג 594, נוסף כאן: "נפק מילתא מבינייהו". וכן בכמה ראשונים. ראה דקדוקי סופרים השלם על אתר, ירושלם תשנ"ו, עמ' קכה הע' 23. וראה על כך להלן הע' 38.

³⁰ בכ"י גינצבורג 594: "שיכוון את לבו". וכך בתוספות הרא"ש שם, שכתב: "נראה לי דהכי גרסינן, ולא גרסינן 'שיכוין עיניו למטה', אלא בדברי שניהם גרסינן 'לבו', ור' ישמעאל מכריע ואמר: עיניו למטה ולבו למעלה". וראה להלן.

³¹ כך בכתבי היד. בדפוסים: "וחד אמר עיניו [או: "לבו", כדלהלן] למעלה".

³² כך בכ"י מינכן 95 (שגורס זאת כדעה ראשונה), וטיקן 111 ומוסקבה, גינצבורג 1017; אבל בכ"י אוקספורד 367, מינכן 141, גינצבורג 594, וכן בדפוס פיזרו וונציה: "לבו" (בדפוסים "לבו" גרידא; בכ"י אוקספורד [שגורס זאת כדעה ראשונה]: "שיתן לבו", ובשני הנותרים: "שיכוין את לבו"). וכן הוא ברי"ף ברכות כב ע"ב בדפי הרי"ף, ובילקוטים וראשונים נוספים שצוינו בדק"ס השלם שם, הע' 30-31. כתבי היד מינכן 141 וגינצבורג 594 הם עדים ספרדיים, והראשון מן המאה ה"ג (לדעת ש"י פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי, ירושלם תש"ע, עמ' 331, יסודו במזרח הים התיכון); כתבי היד מינכן 95, וטיקן 111 ואוקספורד הם אשכנזיים, בני המאה ה"ד (לדעת פרידמן, שם עמ' 335, גם כ"י אוקספורד יסודו במזרח הים התיכון). על כ"י גינצבורג 1017 ראה דק"ס השלם שם, עמ' 27-28. וראה להלן.

³³ כך ברוב העדים. בדפוסים נשמטו ג' תיבות אחרונות.

אדהכי אתא ר' ישמעאל בר' יוסי לגבייהו, אמר להו: במאי עסקיתו?
אמרו ליה: בתפלה, אמר להו: כך אמר אבא, המתפלל צריך שיתן עיניו למטה
ולבו למעלה, כדי שיתקיימו שני מקראות הללו.

לפנינו אפוא מקבילה לסוגיית הירושלמי, אך לא סוף דבר שר' שמעון בן חלפתא נתחלף
כאן בבן זמנו ר' שמעון בנו של רבי, אלא שהמחלוקת אינה מוסבת על "לבו" בלבד, אלא
אף על "עיניו". מעתה יש לשאול: כלום בניסוח זה מייצגת המחלוקת דעה שחולקת על
כיוון הפנים בתפילה לארץ ישראל ולמקדש? דבר זה תלוי בפירושה ואף בגרסתה של
המחלוקת, כדלהלן.

דעה ראשונה – "עיניו למטה", פירשה רש"י: "כלפי ארץ ישראל, משום דשכינה
התם קיימא, כדכתיב 'והיו עיני ולבי שם'". נמצא שהחולק וקובע "עיניו למעלה" אינו
מודה בכיוון הפנים לארץ ישראל. ברם, הלשון מתמיה הרבה: וכי "למטה" הוא הביטוי
הראוי לכיוון אל ארץ ישראל והמקדש? וכי הללו מצויים למטה מן המתפלל? ברי,
הכתוב המובא כיסוד דעה זו הוא שהביאו לרש"י לפרש כן: "והיו עיני ולבי שם כל
הימים" (מל"א ט, ג) הרי נאמר על המקדש, ואם מכתוב זה נלמדה שיטת "למטה", הרי
נתכוונה למקדש. כיצד אפוא יתיישב הלשון "למטה" עם הכתוב המובא לביסוסו?³⁴
אכן, הרמב"ם פירש "למטה" כפשוטו – לכיוון הארץ, אך הכתוב שבסוגיה הושמט
על ידו. וזה לשונו (הל' תפילה ה, ד): "ונותן עיניו למטה, כאילו הוא מביט לארץ, ויהיה
לבו פנוי למעלה, כאילו הוא עומד בשמים". וכבר השיג על כך הרמ"ך בהגהותיו על
אתר: "במסכת יבמות פרק מצות חליצה מפרש נותן עיניו למטה – כנגד ארץ ישראל,
דכתיב 'והיו עיני ולבי שם כל הימים'!"

אלא שבאמת אין כאן חידוש של הרמב"ם, וכבר רב סעדיה גאון בסידורו כתב: "ומן
הראוי לתפילה שהמתפלל ישפיל את עיניו אל הארץ, ויכוין את לבו אל השמים".³⁵ אף
כאן לא הובא הכתוב, ו"למטה" נתפרש כפשוטו, אל הארץ. כיצד אפוא נתיישב להם
לחכמים המקור שהובא בסוגיה?³⁶ דבר זה כבר פירשו בפשטות ר' יעקב בעל הטורים,
אורח חיים סי' צה:

**עיניו למטה לארץ, שנאמר 'והיו עיני ולבי שם כל הימים', ואנו מתפללים כנגד
בית המקדש, ולכן צריך שיתן עיניו למטה כנגדו.**

³⁴ במקרה זה אין כל סימן להבחין בין גוף המימרא ("עיניו למטה") ובין מקורה בכתוב ולטעון שבעל
המימרא לא נסתמך על הכתוב, ורק פרשנות מאוחרת היא שהוסיפה כן; שהרי המקורות בכתובים
לשתי הדעות אמורים בעברית כחלק בלתי נפרד מן המימרא, ואף ר' ישמעאל ב"ר יוסי מסתמך
עליהם.

³⁵ סידור רס"ג, מקור ותרגום, ירושלם תש"א, עמ' כט. ר' שלמה ב"ר נתן הילך בסידורו, כדרכו, בעקבי
רס"ג: "יחזיר המתפלל עיניו למטה וישר לבו לבורא יתברך" (מהד' חגי עמ' קטז). אף ר' אברהם
בן הרמב"ם, המספיק לעובדי ד', מקור ותרגום מהד' דנה, רמת גן תשמ"ט [להלן: ראב"ם], עמ' 65,
הילך בעקבי אביו: "ויהא משפיל עיניו לארץ".

³⁶ וראה ר"א"ה על הרי"ף ברכות שם, שנתלבט בדבר. ארליך, עמ' 98, לא עמד על דברי הטור דלהלן,
ומתוך קושי זה דחה את שיטת הרמב"ם (בקודמיו לא הבחין), ואימץ את שיטת רש"י. ואשר ללשון
שאינו הולם "למטה", סבר ארליך שלשון זה נקוט כניגוד ללשון "למעלה". אלא שבזה לא נתייבשה
התמיהה: אילו נתכוונה המימרא למקדש, הרי כך היה לה להיאמר: צריך שייתן עיניו למקדש ולבו
לשמים. ניסוח זה היה מבטא את הניגוד בכירור בלי לכנות את המקדש בכינוי שאינו ראוי.

הכתוב מלמד אפוא ששכינה מצויה במקדש "כל הימים", ולכן כשמתפלל לכיוון המקדש יש ליתן עיניו למטה, שלא להביט במישרין נוכח השכינה. נמצא ש"למטה" אינו מתפרש כרש"י למקדש אלא כפשוטו: לארץ, אך טעם הדין הוא דווקא בכך שהמתפלל עומד נוכח המקדש.

מעשה יש בידינו לפרש את הדעה השנייה ("למעלה"): האומנם היא חולקת על כיוון הפנים לארץ ישראל? כאן יש תחילה לדון בחילופי הנוסח שבדעה השנייה: האם קבעה זו "יתן עיניו למעלה", או שמא "לבו למעלה"³⁷ ממהלך הדברים עולה שמחלוקת לפנינו, אשר ר' ישמעאל ב"ר יוסי הציע לה הכרעה מקורית, ולכאורה יש לשלול מתוך כך את הגרסה "לבו למעלה": לפיה מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי,³⁸ ואף ר' ישמעאל לא חידש בפשרתו דבר של ממש, שהרי זו עולה מאליה מהצגת שתי הדעות שבתחילה.³⁹ אלא שטיבם, קדמותם וכמותם של העדים הגורסים "לבו" אינם מאפשרים לבטל גרסה זו כשיבוש גרידא, ולכך אדרבה: זו נראית הגרסה הקשה, שחלופתה חשודה כ'תיקון'. היאך נפרש אפוא חילופים הללו?

לפי ביאורנו נמצא שאכן מחלוקת שוררת בין הדעות – גם לגרסת "לבו". שהרי יסוד המחלוקת הוא שאלת מקום השכינה שאליה מתפללים: בשמים או במקדש. הסובר "עיניו למטה" למד מן הכתוב "והיו עיני ולבי שם כל הימים" כי שכינה שמתפללים אליה מצויה במקדש, ולכן כשעומד נכחה בתפילה ישפיל את עיניו לארץ. ואילו הסובר "לבו למעלה" למד מן הכתוב "נשא לבבנו וגו' אל אל בשמים" כי שכינה שמתפללים אליה הרי היא בשמים, ואליה יכוון אפוא את לבו. אך לפי דעה זו אין כל צורך לכיוון עיניו למטה, שהרי שכינה בשמים היא ולא במקדש לנוכח המתפלל, ויכול אפוא המתפלל לכיוון עיניו במישרין כנגדו בלא חשש. ובא ר' ישמעאל ב"ר יוסי והכריע ששני הדברים קיימים: שכינה במקדש וגם בשמים, ולכן עיניו למטה, שלא יביט נוכח שכינה שבמקדש, אך לבו לשמים, לשכינה המצויה שם.⁴⁰

הנוסח החלופי ("עיניו למעלה" תחת "לבו") נראה אפוא שלא נולד אלא מן הפרשנות הנקוטה בידי רש"י, כאילו "עיניו למטה" היינו שיכוון עיניו למקדש. מכאן נמצא שכיוון העיניים למקום שכינה לא נשלל כלל בשיטת "לבו למעלה", ולקיומה של המחלוקת בהכרח יש להגיה "עיניו למעלה". אך כבר נתבאר ש"עיניו למטה" אינו למקדש אלא כפשוטו.

נמצינו למדים שאף לפי מסורת הבבלי אין למצוא בשיטת ר' שמעון בר רבי מקור ארץ-ישראלי החולק על כיוון פני המתפלל למקדש ולארץ ישראל. מעתה נבוא לעיין בסוגיית הבבלי העיקרית בענייננו.

³⁷ ראה לעיל הע' 32.

³⁸ דומה שמתוך הבנה זו נולדה במקצת העדים תוספת בפתח המחלוקת: "נפק מילתא מבינייהו" (כדלעיל הע' 29). שכן בשאר מקומות בתלמוד לשון זה מופיע בראש מימרא אחת, המשותפת לשני חכמים, ולא כקידומת לשתי מימרות מובחנות (שבת קכא ע"ב; מו"ק כ ע"א; ב"ק יט ע"ב; חולין מה ע"א). אפשר אפוא שהוספה זו במקומנו באה לרכך את הקושי שבהיעדר מחלוקת לכאורה, כאילו דבר אחד אמרו שני החכמים.

³⁹ כך טען ארליך, עמ' 98-99, אך לא שקל את טיבם של עדי הנוסח. זהו כנראה אף יסודה של גרסת המיעוט "לבו למטה" בדעה הראשונה (לעיל הע' 30), וכעולה מדברי הרא"ש המובא שם.

⁴⁰ והוא מעין פשרת ר' פינחס במקבילה שבירושלמי: "לא פליגיין, בית קדשי הקדשים שלמטן מכוון כנגד בית קדשי הקדשים שלמעלן" (ברכות ד, ה [ח ע"ג]).

ג. מערב, דרום, צפון: כלום נקבעו אלה ככיווני תפילה בידי חכמי ארץ ישראל?
במשנה בבא בתרא ב, ט שנויה מחלוקת: "אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר; ר' עקיבא אומר לכל רוח הוא עושה, חוץ ממערבה". בתוספתא מנומק ייחודה של הרוח המערבית לדעת ר' עקיבא: "מפני שהיא תדירה" (שם א, ח, מהד' ליברמן עמ' 131). בירושלמי (שם, יג ע"ג) נתפרשו הדברים כפשוטם, במובנם הקלימטולוגי.⁴¹ אבל רבא בבבלי (שם כה ע"א) דוחה הבנה זו בתוספתא ומסב את הדברים לכיוון אחר לחלוטין:

אמר ליה רבא⁴² לרב נחמן: מאי 'תדירא'? אילימא תדירא ברוחות, והא אמר רב חנן בר אבא אמר רב: ארבע רוחות מנשבות בכל יום ורוח צפונית עם כולן, שאלמלא כן אין העולם מתקיים אפילו שעה אחת, ורוח דרומית קשה מכולן, ואלמלא בן נץ שמעמידה מחרבת את העולם, שנאמר "המבינתך יאבר נץ יפרוש כנפיו לתימן"; אלא מאי 'תדירא' – תדירא בתפילה,⁴³ דאמר ר' יהושע בן לוי: בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעונו מקום תפילה,⁴⁴ שנאמר⁴⁵ 'וצבא השמים לך משתחויים'.

ובהמשך (שם):

⁴¹ כפי שכבר ציין בעל מראה הפנים על אתר, וראה יפה עיניים לבבלי שם; ר"ש ליברמן, פירוש לירושלמי שם, מהד' רוזנטל-ליברמן, עמ' 183 והע' 21; ד' הלבני, מקורות ומסורות לב"ב שם, ירושלם תשס"ח, עמ' מז הע' 6.

⁴² בכ"י פריס 1337: "רבה", אבל בשאר העדים כלפנינו, ומדובר ברבא, תלמידו של רב נחמן, הרגיל לישא וליתן עמו, שלא כרבה. ייזכר לברכה הרב י' הוטנר ע"ה, מנהל מכון התלמוד הישראלי השלם שליך הרב הרצוג בירושלם ת"ו; כאן ולהלן נעשה שימוש בחילופי הנוסח המסודרים במכון לכל התלמוד. עוד נעזרתי בחיבורו של י' זוסמן, אוצר כתבי היד התלמודיים, ירושלם תשע"ב.

⁴³ כך בדפוס פיזרו וברוב בניין ומניין של כתבי היד (אוקספורד 369, אסקוריאלי, המבורג, וטיקן 115, מינכן, פריס 1337 וקטע וינה 48). בדפוסים מאוחרים ובכ"י פירנצה ובקטע קרימונה 71: "בשכינה". וכן ברש"י ובאור זרוע, הל' קריאת שמע, סי' ג, יד ע"ב. כגרסת רוב כתבי היד גם בילקוטים ובראשונים, ראה דק"ס שם אות מ; ויש להוסיף הרבה, כגון ר"ח על אתר, מהד' ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלם תשנ"ה, עמ' 292 והע' 16; המיוחס לרבנו גרשום (ירושלם תשנ"ח, עמ' סה והע' 174); ר' ברוך הספרדי, מובא בספר הנר לר' זכריה אגמתי על אתר, לונדון 1961, 187 ע"ב (נדפס בידי רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים על ג' בבות, ניו יורק תשמ"ג, עמ' רפו); ר' יצחק קרקושא (המכונה תלמיד הרמב"ן) לר"י ב"ב שם, מהד' רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים לב"ב, ניו יורק תשמ"א, עמ' פה; ר"מ המאירי, בית הבחירה על אתר, מהד' ר"א סופר עמ' 147 (וראה שם הע' ג). גרסת המיעוט ("בשכינה") היא הנוחה, שהרי עיקר ייחודה של רוח מערבית הוא היותה מקום שכינה, אלא שבשל כך אף מתפללים לכיוון זה. לכאורה אפוא היה לו לרבא לנקוט את העיקר, שמערב הוא מקום שכינה ולכן אין לקיים בורסקי ברוח זו, ומאי שייטא דתפילה כל עיקר? נמצא שהגרסה המתועדת היא גם הגרסה הקשה, ומסתבר מצירוף הדברים שדווקא היא המקורית. ולא כגינצבורג, עמ' 388, שלפי פירושו הכריע כי עיקר הגרסה "בשכינה", שלא כנתוני הנוסח. וראה להלן.

⁴⁴ כך – מלבד בדפוסים – גם בכ"י אוקספורד, אסקוריאלי, וטיקן, מינכן וקטע וינה. בכ"י המבורג, פירנצה ופריס: "לתפילה". וכן בר"ח ובר' ברוך הספרדי שם. וראה להלן.

⁴⁵ כך לנכון בכתבי היד, והוא חלק ממימרת ר' יהושע בן לוי; בדפוסים: "דכתיב".

אמר ר' אושעיא: מנין שהשכינה בכל מקום⁴⁶... שנאמר "התשלח ברקים וילכו ויאמרו לך הננו" – יבואו ויאמרו לא נאמר, אלא "וילכו"⁴⁷ ויאמרו, מלמד שהשכינה בכל מקום.

ואף ר' ישמעאל סבר שכינה בכל מקום, דתנא דבי ר' ישמעאל: מנין ששכינה בכל מקום? שנאמר "הנה המלאך הדובר בי יוצא ומלאך אחר יוצא לקראתו" – אחריו לא נאמר, אלא לקראתו, מלמד ששכינה בכל מקום... ור' אבהו אמר: שכינה במערב וכו'.

עוד בהמשך (שם ע"ב):

אמר ר' יצחק: הרוצה שיחכים – ידרים, ושיעשיר – יצפין. וסימניך – שלחן בצפון, ומנורה בדרום.

ור' יהושע בן לוי⁴⁸ אמר: לעולם ידרים, שמתוך שמתחכם מתעשר, שנאמר "ארך ימים בימינה ובשמאלה עשר וכבוד"⁴⁹.

והא ר' יהושע בן לוי אמר:⁵⁰ שכינה במערב? – דמצדד אצדודי.⁵¹

שלושה כיווני תפילה נזכרו בפסקה האחרונה: דרום, צפון ומערב. והואיל ולר' יהושע בן לוי נתייחסו דרום וגם מערב, הוצרכה הסוגיה ליישב את הסתירה בתירוץ "דמצדד אצדודי". ברם, לאוקימתא זו אין רמז במימרות ר' יהושע בן לוי עצמן. אלא שהקושיה מן המימרא "לעולם ידרים" ניתנת להתיישב בריווח, שכן ספק גדול אם פשוטם של דברי ר' יצחק ור' יהושע בן לוי מכוון לענייני תפילה כל עיקר: אילו כוונת "ידרים" או "יצפין" הייתה **שיתפלל** לכיוונים אלה, נמצא העיקר חסר מן הספר.⁵² אפשר אפוא שאין הכוונה אלא שילך לדרום או לצפון.

ואמנם למרות הקשר הסוגיה המעמיד את המימרא בבירור לעניין כיוון התפילה, כבר מצינו להדיא פירוש זה אצל רבנו חננאל על אתר: "אמר ר' יצחק הרוצה שיחכים ידרים כול' – יש מי שאומר **ילך אצל חכמי דרום וילמד חכמה מהן**".⁵³ אכן, ר' יהושע בן לוי,

⁴⁶ כך בכתבי היד; בדפוסים: "מאי דכתיב".

⁴⁷ תיבה זו איתא רק במקצת העדים, ולענייננו אין בדבר משמעות.

⁴⁸ כך ברוב העדים, וכך מוכח מן התוכן. בכ"י פירנצה: "ר' אלעזר", ובכ"י פריס "ר' יהושע" גרידא.

⁴⁹ נראה שהדרשה מיוסדת על משמעות (שכבר נזכרה בסוגיה שם לעיל) של 'ימין' ו'שמאל' כדרום וצפון. ראה, לדוגמה בעלמא: "צפון וימין אתה בראתם" (תהלים פט, יג); "וירדפם עד חובה אשר משמאל לדמשק" (בראשית יד, טו).

⁵⁰ כך – מלבד בדפוסים – בכ"י המבורג ופריס. בשאר העדים: "והא אמר ר' יהושע בן לוי".

⁵¹ כך בכ"י מינכן, וכעין זה בכ"י וטיקן, פירנצה, קטע וינה, קטע קרימונה וגיליון כ"י אוקספורד; בכ"י המבורג, אסקוריאדל, פריס וגוף כ"י אוקספורד ובדפוס ונציה ופיזרו: "דמצלו אצלו". והוא הוא, שכן 'צלו' משמעו גם הטיה. וראה במאמרי "סיומה של מגילת תענית ותולדות ביאורו בתלמודים: על קבלת תענית, תפילת תענית והיחס ביניהם", בר-אילן, ל-לא (תשס"ו), עמ' 123 הע' 21.

⁵² וראה האמונה והביטחון המיוחס לרמב"ן, פרק ה: "והחכם רבי עזרא ז"ל כתב: לא אמר 'יתפלל בדרום' אלא 'ידרים'" (מהד' רח"ד שעוועל, כתבי רמב"ן, ב, ירושלם תשכ"ד, עמ' שסט); וראה מה שפירש לפי דרכו.

⁵³ פירוש ר"ח על אתר, מהד' אברמסון (לעיל הע' 43), עמ' 292-293, והובא בערוך, ערך 'דרום' (נדפס גם בידי רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים על ג' בבות [לעיל שם], עמ' לג). ר"ח ממשיך שם ומביא "יש מי שאומר" המפרשו לעניין תפילה, כמתחייב מן הסוגיה. וראה תשובת רבנו חנוך שבתשובות

שחי בלוד, הוא מן החשובים שבחכמי ה'דרום', ואין תמה שממליץ הוא על מקום זה כמקור לחכמה, וממילא אף לעושר: הוא עצמו ניחן כנראה בשניהם.⁵⁴ נמצינו למדים שלפי פשט מימרותיהם של ר' יצחק ור' יהושע בן לוי, הכיוונים דרום וצפון לא נאמרו על כיוון התפילה כלל ועיקר. מעתה יש לעיין בענייניו של כיוון מערב הנזכר אצל ר' יהושע בן לוי ור' אבהו. אשר לקביעת ר' אבהו "שכינה במערב", הרי כפשוטה אינה עניין כלל להלכות תפילה – ממש כמימרת עמיתו שקבעו "שכינה בכל מקום". שכן סוגיית מקומה של השכינה היא שאלה תיאולוגית השייכת לעולם האגדה, ואילו כיוון התפילה הוא שאלה הלכתית מתחום המעשה; ואין קושי לפרנס את החיוב להתפלל לכיוון המקדש אפילו תניח שמן המקדש יש לתפילות עוד לעלות אל השכינה המצויה במערב או בכל מקום.⁵⁵ ואין זו הצעה בעלמא – הלוא כך מפורש במקור הראשון בענייננו, בתפילת שלמה: "תחנת עבדך ועמך ישראל אשר יתפללו אל המקום הזה"⁵⁶ ואתה תשמע אל מקום שבתך אל השמים" (מ"א ח, ל, וראה שם בכל ההמשך). התפילה מכוונת "אל המקום הזה", המקדש – אבל מקום שבתו של הקב"ה הוא מקום אחר: בשמים.⁵⁷ ההבחנה בין מקום השכינה ובין כיוון התפילה מפורשת אפוא במקרא, ונמצא שאין יסוד להסיק מן הדיונים על מקום השכינה לשאלת כיוון התפילה. אכן, גם הכתובים שמהם דרשו החכמים בסוגיה על מקום שכינה אינם עוסקים כלל בענייני תפילה.

ברם, אם שיטות ר' ישמעאל, ר' הושעיה ור' אבהו אכן מתפרשות יפה בלא זיקה לענייני תפילה, הרי שיטת ר' יהושע בן לוי מובאת בסוגיה בשני ניסוחים: לפי השני ("ר' יהושע בן לוי אמר: שכינה במערב") אכן יש לפרש שהדברים אינם אמורים כלל בענייני תפילה, כשיטת שאר חבריו. אבל הניסוח הראשון הוא "אמר ר' יהושע בן לוי: בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעונו מקום תפילה", ותיבה אחרונה זו מלמדת שאכן בהלכות תפילה הדברים אמורים.⁵⁸

הגאונים הרכבי, סי' תקכט. (פירוש רש"ג [ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלם תרפ"ט, עמ' 207-195] אינו דן בפסקתנו, שלא כאברמסון שם, הע' 26). וראה רא"ח שור, תורת חיים, על אתר. דברי ר"ח נעלמו מעמית (לעיל הע' 14), עמ' 24, והוא כתב שהקביעות "ידרים" ו"יצפין" אינן עניין לכיוון התפילה אלא ל"סגולותיהם של רוחות השמים". עמית לא ביאר אפוא מה משמעות ההוראה להדרים ולהצפין, וביותר – כיצד עלה פירושה של הסוגיה שנתנה את הדבר עניין לכיוון התפילה (ראה להלן בפנים). השווה גם ארליך, עמ' 73.

⁵⁴ על 'דרום' כלוד ראה ש' ליברמן, ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח, עמ' 92 והע' 3. על רמת החיים בבית ר' יהושע בן לוי ראה איכה רבה ג, יז, מהד' בובר סו רע"א.

⁵⁵ לשיטה ששכינה בכל מקום כבר העלו חכמים שגם לפיה יש מקום לחייב את כיוון התפילה למקדש. ראה למשל ר' דוד פארדו, חסדי דוד לתוספתא ב"ב א, ו: "קיימא לן שכינה בכל מקום – ומקום תפילה לצד ארץ ישראל". וראה רי"ש נתנון ורמ"ז איטינגא, מגן גבורים לשולחן ערוך אורח חיים, סי' צד ס"ק א, זאלקווא תקצ"ט. השווה ר' מאיר הלוי אבולעפיה, יד רמ"ה לב"ב שם, אות קג. אין אנו מוסיפים אלא שכך הוא גם לשיטת "שכינה במערב".

⁵⁶ אין מדובר בתפילה במקדש דווקא, אלא אף בתפילה הרחק ממנו, ב"ארץ האויב רחוקה או קרובה" (שם מו). משם מתפללים אל הבית, ואזי שומע ד' מן השמים.

⁵⁷ לשאלת רקעו ומקבילותיו המקראיות של רעיון זה ראה י' הופמן, "תפילת שלמה ונבואת המקדש", עיוני מקרא ופרשנות, ט (תשס"ט), עמ' 186-187.

⁵⁸ עמית (לעיל הע' 14), עמ' 24, קבע שמשמעותן המקורית של מימרות כל החכמים בסוגיית ב"ב (למעט רב ששת ור' חנינא) אינה נוגעת להלכות תפילה אלא לשאלה העיונית על מקום השכינה (בלא שהציע, כדברינו, ביסוס להבחנה ביניהם), אך הוא נתעלם מלשונו המפורש של ר' יהושע בן

אלא שהיא הנותנת: צירוף זה, "מקום תפילה", אינו מופיע בהוראה זו בשום מקום אחר, והוא אכן מתמיה: הלוא המערב איננו המקום שבו שוכנת התפילה אלא הכיוון שאליו יש להתפלל!⁵⁹ ואמנם גם ראייתו של ר' יהושע בן לוי מן הכתוב "וצבא השמים לך משתחווים" אינה מלמדת אלא על מקום שכינה, שאליה ההשתחוויה (וכלשון ר"ח על אתר: "מכלל שהשכינה שם"),⁶⁰ אך תפילה אינה נזכרת כלל.⁶¹ ניסוחה הסביר של מימרת ר' יהושע בן לוי הן מתוכה והן לפי הדעות שמסביבה, כך היה לו אפוא להיות: בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעונו מקום שכינה. וכבר נזכר שאכן כך הובאה בהמשך שיטתו של ר' יהושע בן לוי "שכינה במערב". כיצד יש להבין אפוא את הלשון "מקום תפילה" במימרת ר' יהושע בן לוי?

נראים הדברים שלשון זה לא בא אלא בגררת דברי רבא הסמוכים על מימרת ר' יהושע בן לוי, כמובא לעיל: "אלא מאי 'תדירא' – תדירא בתפילה,⁶² דאמר ר' יהושע בן לוי: בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעונו מקום תפילה". וכך היא הצעת הדברים. כאמור, שאלת מקומה של השכינה נדונה אצל תנאים ואמוראים שקודם רבא בלא כל זיקה להלכות תפילה, ורבא הוא שחידש לכרוך שאלה תיאולוגית זו בשאלה ההלכתית של כיוון התפילה, לאמור: ההלכה האומרת שכיוון התפילה למערב יסודה בתפיסה ששכינה במערב. יש להניח אפוא שמטבע לשונו המקורי של ר' יהושע בן לוי אכן היה "מקום שכינה", כפי שכאמור מתבקש מכל צד, אך הואיל ורבא דן בתפילה ונסתמך על דברי ר' יהושע בן לוי, הרי בעריכת הסוגיה נשתנתה מימרתו של ר' יהושע בן לוי ברוח זו של רבא, וכך נתחזקה ההתאמה שביניהן.

אכן, שיטתו של ר' יהושע בן לוי בעניין כיוון התפילה ידועה לנו מן הירושלמי, ברכות ד, ה (ח ע"ג):

לוי "מקום תפילה", והוא הדין לשונו של רבא: "תדירא בתפילה" (כגרסת כתבי היד, וכמובא גם בידי עמית, עמ' 20 והע' 37).

⁵⁹ מקצת עדי הנוסח ביקשו לתקן וניסחו: "מקום לתפילה" (ראה לעיל הע' 44). ותבנית זו מצויה במימרא על חובת האדם לקבוע לו "מקום לתפילתו" (ברכות ו ע"ב). אך דבר זה אינו עניין לכאן, שהרי לא במקומו של המתפלל עסקינו אלא במקום השכינה שלכיוונה יש להתפלל. בשם הלכות שחיטה של אלדד הדני נמסר: "ולא ישחוט עד שיפנה אל הקדש למקום תפלה" (מרדכי, ראש חולין, בשם רבנו ברוך: "ראיתי כתוב בהלכות שחיטה שהביא רבי אלדד בן מחלי הבא מעשרת השבטים" וכו'). הביטוי המודגש הוא מן הסתם על-פי סוגייתנו, ובהלכות שחיטה של אלדד שבכ"י פרמה 327,22, שם מצויה הלכה זו ביתר פירוט, לשון זה ליתא. ראה M. Schloessinger, *The Ritual of Eldad Ha-Dani*, Leipzig-New York 1908, p. 75

⁶⁰ מהד' אברמסון, עמ' 292. וראה גם ר"י מיגש בחידושו על אתר: "מכלל שהשכינה במערב".
⁶¹ אדרבה, אילו בא ר' יהושע בן לוי לחפש בכתובים את כיוון התפילה, יותר יש לו להילמד מכתובי מלכים ודניאל, הקובעים להדיא שהוא לירושלם (אלא שממנה עולה התפילה למקום שכינה, כמפורש בתפילת שלמה). אבל הכתוב שהביא ר' יהושע בן לוי אינו מלמד על כיוון התפילה, אלא על מקום השכינה, שאליו משתחוה צבא השמים.

⁶² ראה לעיל הע' 43. ה'תיקון' שצוין שם ממועט עדי הנוסח ("תדירא בשכינה") בא כמסתבר לאחר שכבר נקבע בלשון ר' יהושע בן לוי הלשון "מקום תפילה": אם ר' יהושע בן לוי כבר קבע את המערב ככיוון התפילה, הרי לביאור דברי ר' עקיבא שבהם עוסק רבא מוטב לדון בשכינה. אך לאמתו של דבר התהליך היה הפוך, כפי שנתברר: על יסוד דברי ר' יהושע בן לוי שעסק במקום שכינה, בנה רבא מסקנה לעניין כיוון התפילה, וכפי שעוד יתברר להלן סעיף ד.

אמר ר' יהושע בן לוי: "הוא ההיכל לפניי"⁶³ – היכל שכל הפנים פונים לו. עד כדון בבינינו, בחורבנו מניין? אמר ר' אבון: "בנוי לתלפיות" – תל שכל הפיות מתפללין עליו, בברכה ובקרית שמע ובתפילה וכו'.

וכבר ציין בעל אהבת ציון וירושלם (על אתר) לנוסח הירושלמי כפי שעמד לפני הרי"ד, המחזיר אבדה שנשמטה ממימרת ר' אבון שלפנינו בשל דילוג הדומות ("תל" – "תל"): "בנוי לתלפיות" – **תל שהכל פונים לו**, תל שכל הפיות מתפללים עליו" וכו'.⁶⁴ וכעין זה בבבלי ברכות ל ע"א בשם ר' אבין: "תל שהכל⁶⁵ פונים בו", ובכ"י פירנצה: "לו", והוא הוא.⁶⁶ ועל ההשמטה בירושלמי כבר עמדו מדעתם בעל יפה מראה ור"א פולדא בפירושיהם על אתר.⁶⁷ נמצא מהלך הדברים ברור: ר' יהושע בן לוי דרש את הכתוב "ההיכל לפני" על הפנים הפונות אל ההיכל; ולשאלת הירושלמי מניין שכך הוא אף בחורבנו, כשהיכל כבר איננו, השיב ר' אבון במדרש הכתוב "תלפיות" – תל, חרב, אך הכול פונים לו. ולכך ניתוספה דרשה בעניין קרוב אך שונה, שכל הפיות מתפללים עליו, על ההיכל שייבנה.

שיטת ר' יהושע בן לוי ברורה אפוא בירושלמי: על המתפלל לכוון פניו למקדש כשיטת מסורת ארץ ישראל בכללה, שבה אומצה הלכה זו.⁶⁸ לפי הבנתו של סתמא דבבלי, שר' יהושע בן לוי עסק לא רק במקום שכינה אלא אף בכיוון התפילה, נמצא שלפנינו סתירה בשיטתו: האם מתפללים למערב או למקדש?⁶⁹ ברם, לדרכנו כבר

⁶³ בכ"י ליידין ובדפוסים נוסף כאן "פנים", אבל ליתא בכ"י וטיקן ובראשונים, ולשון פירוש הוא. וראה גינצבורג, עמ' 381.

⁶⁴ תוספות רי"ד לתענית יג ע"ב, נדפסו בסוף ספר המכריע, ליוורנו תקל"ט, ומשמם הועתקו במהדורת ירושלם תשל"ד של תוספות רי"ד על הש"ס. אך בתוספות הרי"ד לתענית שהדפיס ר"נ זק"ש מכ"י ששון (ירושלם תשכ"ג, עמ' ז) הוא כלפנינו בירושלמי (מההדיר לא ציין). בשאר עדי הירושלמי הוא כלפנינו (כ"י ליידין וטיקן, וכן כ"י פריס 671 שלבבלי ברכות ל ע"א, המעתיק בתוך סוגיית הבבלי פסקה זו בשם "תלמוד ארץ ישראל" [לתופעה זו – העתקת קטעי ירושלמי בתוך כתבי יד של בבבלי, לרבות כתב יד זה – ראה מ' כ"ץ, "הירושלמי בכתבי היד של התלמוד הבבלי", סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 21-44]). וכן הוא בשיר השירים רבה ד, ד.

⁶⁵ כך בכתבי היד ובראשונים, וגרסת הדפוס ("שכל פיות") היא על-פי התוספות שם, ד"ה לתלפיות. וראה דק"ס על אתר, אות ד.

⁶⁶ ובילקוט שמעוני, מלכים-א, רמז קפד: "אליו", וראה תיקונו של ר"ש סיריליו בתלמודו. וראה פסיקתא רבתי, ראש לג.

⁶⁷ ולא כארליך, עמ' 68, שנתעלם מגרסת הרי"ד וקבע שמדובר ב"הגהות שרירותיות", ולכך העדיף להידחק. ראה שם.

⁶⁸ כפי שנתברר במאמרי דלעיל הע' 1, סעיף ד, וראה לעיל, סעיפים א-ב.

⁶⁹ גינצבורג, עמ' 387, שעמד על כך, ביקש לפרש שדברי ר' יהושע בן לוי בבבלי לא באו לקבוע את כיוון התפילה למערב אלא לקודש הקודשים דווקא, כי היה עולה על הדעת להתפלל לכיוון ההיכל שבמזרח בית המקדש, שהרי בו נכנסים ומתפללים, ועל כך יש לנו להזיק טובה לאבותינו שהודיעונו כי מערב הוא כיוון התפילה, היינו קודש הקודשים שבמערב המקדש. וגלוי לעין שלפנינו תירוץ מאולץ המצטיין בחריפות של דוחק. ואילו רא"מ הורוביץ (אהל משה, לב"ב שם, ורשה תרמ"ט), מח ע"ב) הציע לתרץ אף קושי זה באמצעות האוקימתא של "מצדד צדודי": עיקר עמידת המתפלל היא לר' יהושע בן לוי כלפי מערב שהוא מקום שכינה, אלא שיצדד פניו למקדש. אך לא סוף דבר שהנמצא ממערב לירושלם אינו יכול גם להפנות עצמו מערבה לכיוון שכינה וגם לצדד פניו מאה ושמונים מעלות לכיוון ההפוך, לירושלם (השווה ארליך, עמ' 72), אלא שכבר נתבאר שאין במימרות ר' יהושע בן לוי יסוד להעמדתן באוקימתא של "מצדד צדודי".

נתברר שמימרת ר' יהושע בן לוי במקורה לא עסקה בענייני תפילה, ואין אפוא חילופי מסורות בין התלמודים בשיטת ר' יהושע בן לוי על כיוון התפילה: כיוון התפילה הוא למקדש, כדבריו בירושלמי, אך אין לדבר נגיעה לשאלה התיאולוגית של מקום שכינה, שבה עוסקת מימרתו בבבלי.

ברם, בעלי הסוגיה הבינו שמימרת ר' יהושע בן לוי קובעת שהמערב הוא כיוון התפילה, ומכאן נתפרשו כן אף שאר כיוונים שהועלו בהמשך הסוגיה, שכבר נתברר כי במקורם לא עסקו בדיני תפילה. הבנה זו עלתה לבעלי הסוגיה ממימרת רבא: את קביעתו כי מערב "תדירא בתפילה" תלה רבא במימרת ר' יהושע בן לוי. מעתה עלינו לעיין אפוא בשיטת חכמי בבלי, ובכללם רבא.

ד. לביאור שיטותיהם של חכמי בבלי: רב ששת ורבא

מן האמור עד כה נתברר כי בין חכמי ארץ ישראל לא מצינו חולקים על שיטת הספרי וסיעתו, שכיוון התפילה הוא למקדש ולארץ ישראל. אך בדור השלישי של חכמי בבלי עדים אנו למפנה בעניין זה. וכך למדנו בב"ב שם:

ואף רב ששת סבר שכינה בכל מקום, דאמר⁷⁰ ליה רב ששת לשמעיה: לכל רוחתא אוקמן, לבר ממזרח,⁷¹ ולא משום דלית ביה שכינה,⁷² אלא משום דמורו⁷³ בה מיני.

שיטת רב ששת, שלמעט מזרח יש להתפלל לכל כיוון, מוסברת אפוא בידי בעלי הסוגיה על-פי הדעה ש"שכינה בכל מקום". אך כבר נתבאר שתלות זו בין שאלת מקום השכינה לסוגיית כיוון התפילה אינה אלא מיסודו של רבא, ומכוח חידושו זה בא אפוא ביאורו של הסתמא לשיטת רב ששת.⁷⁴ מה היה אפוא יסודו של רב ששת עצמו? מעניין שר' אברהם בן הרמב"ם הציע תשובה לדבר כשהוא מתעלם מהסבר הגמרא: לדעתו, ברי שההלכה היא כברייתת הספרי והתוספתא, שכיוון התפילה הוא לירושלם. ומדוע רב ששת לא נהג כן? "הסיבה לכך היות רב ששת סגי נהור, ואינו מחויב לדייק בכיוון

⁷⁰ בכ"י וטיקן: "ואף רב ששת אמר ליה לשמעיה", ותיבות "סבר" וכו' ליתא. בשאר העדים כלפנינו, וראה להלן.

⁷¹ כך – מלבד בדפוסים – גם בכ"י אוקספורד, המבורג ופריס. בשאר כתבי היד: "ממדינחא". ואף בראשונים חילופי נוסח בזה.

⁷² כך בדפוסים אחרונים, וכן בכ"י אסקוריאל, המבורג, וטיקן, מינכן ופירנצה. אבל בדפוסים ראשונים ובכ"י אוקספורד ופריס ובקטעי קרימונה ווינה ובראשונים (כולל ר"ח שם, מהד' אברמסון עמ' 292), וכן ראב"ם, עמ' 90) משפט זה ליתא. וראה להלן.

⁷³ בכ"י אסקוריאל, המבורג, וטיקן ופירנצה: "דמודו", וכן העתיקו ראשונים הנ"ל.

⁷⁴ הלשון שבתוך מימרת רב ששת, "ולאו משום דלית ביה שכינה", אינו מקיים בכל העדים (ראה לעיל הע' 72), ובוודאי תוספת פירוש הוא ברוח הלשון המבאר שקודם המימרא (וראה לעיל הע' 70). השווה ארליך, עמ' 71.

הפנייה, כפי שאמרה הברייתא: 'סומא ושאינו יכול לכוין את הרוחות יכוין את לבו לאביו שבשמים'.⁷⁵ ואף גינצבורג כיוון לכך מדעתו.⁷⁶

יש עניין לא מועט בחילוף שחילץ כאן ראב"ם את מימרת רב ששת מן ההסבר שניתן לה בתלמוד, על-פי ההלכה הפסוקה במקום אחר, שכיוון התפילה לירושלם.⁷⁷ אך עצם ההסבר, שברקע מנהגו של רב ששת מצויה ההלכה על כיוון לירושלם אלא שבהיותו סומא איננו חייב בה, מתמיה ממה נפשך: אם חושש רב ששת שאנשים ילמדו ממנהגו אף שסומא הוא, ולכן שולל את הכיוון למזרח, הרי היה לו לבקש לכוון לירושלם אם אמנם הודה בהלכה זו. ואם אינו חושש מן הרושם שמעשיו יעשו על הזולת, והוא עצמו פטור כסומא מכל עיקרו של דין הכיוון – אף מן המזרח אין לו לחוש! פשוטם של דברים הוא אפוא שרב ששת ביקש לקיים בעצמו למרות עיוורונו את דין הכיוון ככל אדם; אם מפני שהחמיר על עצמו או לפי שסומא פטור רק מפני שאינו יכול לכוון את הרוחות, אבל רב ששת לא היה בכלל זה, שהרי באמצעות שמשו היה בידו לכוון את הרוחות ככל אדם.⁷⁸

נמצינו למדים שרב ששת אכן הורה הלכה למעשה שאין צורך לכוון לארץ ישראל: כל הרוחות כשרות לתפילה למעט רוח מזרחית. ואין קושי לאתר את מקורו של רב ששת לשיטתו, שכן הוראה זו ממש של רב ששת מצויה בברייתא בבבלי שבהביא ר' יעקב בר אחא, בן זמנו הצעיר של רב ששת, בירושלמי: בברייתא זו לא מדובר כלל בסומא, ומפורש בה שכל הרוחות למעט רוח מזרח כשרות לתפילה.⁷⁹ רב ששת, שבקיאותו הגדולה בברייתות מוטעמת בתלמוד,⁸⁰ הכיר מן הסתם מקור זה וסמך עליו להלכה. אין

⁷⁵ ראב"ם, עמ' 90. הוא מוסיף שם שאף בהימנעותו של רב ששת מן הפנייה למזרח אין עברו בהיותו סומא משום חיוב, ולא הייתה זו מצדו אלא "השתדלות". וראה בסמוך.

⁷⁶ גינצבורג, עמ' 389, ואחריו הילכו עמית (לעיל הע' 14), עמ' 24, וארליך, עמ' 71 (דברי ראב"ם נעלמו משניהם).

⁷⁷ לדרכו של אביו הרמב"ם בזה ראה למשל במאמרי "מצוות האבות ומצוות סיני: פרשת גיד הנשה כפרק בתפיסת ההלכה של הרמב"ם", צ' הבר וכו' כהן (עורכים), מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבוד רנ"א רבינוביץ, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 643 והע' 100.

⁷⁸ טענת גינצבורג שם, כאילו לסומא אין טעם לכוון את הרוחות גם כשהדבר בידו, לפי שסוף סוף אינו רואה, אינה טענה: גם הפיקח אינו רואה את ארץ ישראל מבבל, ואין הדבר תלוי אלא בכוונת הלב. ואילו רא"מ הורוביץ (לעיל הע' 69) ביקש לדייק מלשון הברייתא "סומא ומי שאינו יכול לכוון את הרוחות" שסומא פטור מן הכיוון אף כשיכול לכוון; אך באמת אין כאן אלא שתי דוגמאות לחוסר היכולת לכוון.

⁷⁹ ירושלמי ברכות ד, ה, ח ע"ב: "אמר ר' יעקב בר אחא, תני תמן: לכל הרוחות אין מחזירין, הוץ מרוח מזרחית. אמר ר' יוסי בר אבון: בתחילה 'אהוריהם אל היכל ד' ופניהם קדמה והמה משתחוויתם קדמה לשמש". על הצעת ההגהה "לכל הרוחות (אין) מחזירין", ועל כך שאף בלא ההגהה כך הוא הפירוש, ראה מאמרי דלעיל הע' 1, עמ' 24-26. יש להוסיף שאין כוונת הברייתא למצב של דיעבד, כאשר כבר מתפלל בכיוון שגוי, באופן שיש להסיק מן הברייתא שאף היא מודה בכיוון מוגדר כלשהו. כוונת הדברים שלכל רוח שפני המתפלל נשואות אליה יכול הוא להתפלל לכתחילה ואינו צריך להחזיר פניו מהן, למעט המזרח.

⁸⁰ וראה ספרות המחקר שציין ב"ש כהן, "רב ששת לעומת רב נחמן: שתי שיטות פרשניות למקורות תנאיים", *HUCA*, 56 [2005], עמ' יב הע' 4.

הוא מכריע כברייתת הספרי והתוספתא, שכיוון התפילה לירושלם, אלא כברייתא זו שבידו: כל הכיוונים כשרים, למעט מזרח.⁸¹ קשה להשיב בוודאות לשאלה מה ראה רב ששת להכריע כאותה ברייתא בבלי ולדחות מכוחה את ברייתות הספרי והתוספתא. מסתבר שמשתיקת משנתנו בדבר כיוון התפילה הסיק רב ששת שאף היא סבורה שאין כל חובה להתפלל לכיוון ארץ ישראל או המקדש דווקא,⁸² ואם כן משנתנו היא שהכריעה אצלו לטובת הברייתא נגד הברייתות החולקות. אף אפשר שכבר בימי רב ששת נתפרשה בבבל מימרת ר' יהושע בן לוי על הדרום כעוסקת בכיוון התפילה, שלא כמשמעה המקורי (ראה לעיל בסעיף הקודם). כיוון התפילה לארץ ישראל כבר נתערער אפוא מכוחה הדרום.⁸³ אפשר אפוא שרב ששת רק הכשיר עקרונית מצב שכבר נהוג היה במידת מה למעשה: כיוון ארץ ישראל אינו היחיד הקָשר לתפילה.

מעתה דומה שבידינו להבין את שיטת רבא. שכן לאור האמור בסעיף הקודם, שחכמים קודם רבא לא קבעו כלל תפילה למערב, יש לתמוה מנין לו לרבא חידוש זה. ופשוט שלא שיטת ר' עקיבא בדין בורסקי היא שאילצה את רבא לקבוע שתפילה למערב: פשוטם של דברי ר' עקיבא הוא בוודאי כהבנת הירושלמי על-פי התוספתא, ואין לדברים כל זיקה להלכות תפילה אלא לתדירותה של הרוח המערבית. אמנם רבא הקשה על ביאור זה ממימרת רב, שרוח צפונית היא הנושבת עם כל הרוחות, אולם ברי שתחת הוצאת דברי ר' עקיבא והתוספתא ממשמעם אפשר ואף מוטב לפרש את דברי רב בדרך אחרת, שהרי הם הטעונים פירוש.⁸⁴ יש להניח אפוא שאת מימרת רב הביא רבא לסיוע, אך לא הימנה נובעת שיטתו. מניין העלה אפוא רבא שכיוון התפילה למערב?

מסתבר כי תפילה לכיוון מערב נהגה בבבל - לפי שהיא ממזרח לארץ ישראל, וככינויה הרווח של ארץ ישראל בבבלי "מערבא".⁸⁵ והלכה פסוקה כברייתת הספרי והתוספתא (והובאה גם בבבלי, ברכות ל"א) שכיוון תפילתה של חוצה לארץ הוא ארץ

⁸¹ לעיל, סעיף ג, הובאו מימרות ר' יצחק ור' יהושע בן לוי על הרוצה להחכים ולהעשיר שיש לו להצפין ולהדרים, ונתבאר שם כי אף שבעלי הסוגיה פירשו את הדברים לעניין כיוון התפילה, הרי פשוטן של המימרות אינו עניין לכך כלל. אך מעתה בידינו להבין כיצד נולדה בבבל פרשנות זו למימרות: דווקא בבבל עלתה השיטה שתפילה לכל כיוון (למעט מזרח), ולכן אף דרום וצפון נעשו אפשריים ככיווני התפילה, ומכאן ניתן היה להבין שהמימרות הללו עוסקות בכיוון התפילה.

⁸² ראה מאמרי (לעיל הע' 1), עמ' 13-14 הע' 36 ועמ' 26 ליד הע' 93.

⁸³ תירוצו של התלמוד "דמצדד צדודי" הועלה כדי ליישב את שיטת 'דרום' עם שיטת 'מערב', לפי ששתיהן יוחסו לר' יהושע בן לוי, אך ספק גדול אם אכן כך היה נהוג בבבל למעשה. מסתבר שבעקבי שלל המסורות (כיוון לארץ ישראל, לצפון, לדרום ושיטת הברייתא הבבליית שכל הכיוונים כשרים), נהגו בפועל בבבל כיווני תפילה שונים, עד שבימי רב אשי הוכרעה ההלכה לכיוון ארץ ישראל (ראה להלן סעיף ה).

⁸⁴ השווה תוספות הרא"ש לברכות ג ע"ב, על האמור שם שבחצות הלילה נשבה רוח צפונית שהעירה את כינורו של דוד: "ואע"ג דאמרינן בפרק לא יחפור 'ורוח צפונית מנשבת עם כולם', מכל מקום אינה אז בגבורתה לעורר הכינור". בדרך זו נקל היה לרבא לפרש שאין הרוח הצפונית בגבורתה להביא את ריח הבורסקי אלא בשעות המיוחדות לה, ואין נשיבתה עם שאר הרוחות ניכרת אלא במיתוקן שלהן. הסבר זה לדברי רב בוודאי פחות דחוק מפירושו המחודש של רבא לשיטת ר' עקיבא. גינצבורג, עמ' 382, הציע שאין מימרת רב אמורה אלא בבבל, לפי טיב רוחותיה, ואינה עניין לארץ ישראל, שבה דיבר ר' עקיבא. אף לפי זה אין במימרת רב כדי לאלץ את רבא לפירוש, אך גינצבורג אינו מספק הסבר לגישת רבא.

⁸⁵ על ארץ ישראל כדרומה של בבל ראה להלן סעיף ה.

ישראל. ברם, רבא אינו מנמק את התפילה למערב בהיותו כיוונה של ארץ ישראל, אלא הוא טורח להעניק למנהג זה ביסוס חדש: מקום השכינה הוא במערב, ולכך מתפללים לשם בכל מקום - בלא זיקה לכיוונה של ארץ ישראל. מכאן אפוא הצורך של רבא להביא את מימרת ר' יהושע בן לוי: מערב אצל ר' יהושע בן לוי, איש לוד שבארץ ישראל, הרי איננו כיוונה של ארץ ישראל או המקדש. ייחודו של מערב במשנת ר' יהושע בן לוי הוא בהיותו מקום שכינה. והלוא זה כל משמעה של שיטת רבא: כיוון התפילה הוא מערב - אך לא משום שבבבל זהו כיוונה של ארץ ישראל, אלא בכל מקום מתפללים למערב בשל מקום השכינה. והוא הדין לשיטת ר' עקיבא על הבורסקי: מערב אצל ר' עקיבא, איש בני ברק שבארץ ישראל, איננו כיוונה של ארץ ישראל או המקדש. אם נפרש את איסור הבורסקי במערב בשל כיוון התפילה, כחידושו של רבא, נמצא אפוא שתפילה למערב, אך לא מפני שזהו כיוונה של ארץ ישראל, אלא בכל מקום מתפללים למערב כי זהו מקום השכינה. והוא הדבר שביקש רבא לבסס באמצעות ההיתלות בר' עקיבא ובר' יהושע בן לוי.

מעשה בדינו לעמוד על מלוא משמעה של שיטת רבא. רבא אימץ את שיטתו הבסיסית של רב ששת, שלפניו למד,⁸⁶ כי אין צורך בכיוון לירושלם, אך הוא קיבל גם את המנהג לכוון למערב,⁸⁷ שמקורו בדעה ההפוכה, שיש לכוון לארץ ישראל שממערב לבל. מכאן אפוא חידושו של רבא: אף שאין כל חובה לכוון לארץ ישראל, וכדעת רב ששת, מכל מקום יש לכוון למערב ולא לכל רוח, שהרי כבר קבעו ר' יהושע בן לוי וסיעתו ששכינה במערב, ויש לומר אפוא שאף תפילה למערב. חידוש זה, שייחודו של מערב לעניין תפילה אינו נעוץ בארץ ישראל אלא בעצם הכיוון המערבי, ביקש רבא לחזק באמצעות פרשנותו המחודשת לשיטת ר' עקיבא: דווקא במערב אין להעמיד בורסקי, אף שאין זה כיוונה של ארץ ישראל, לפי שמערב "תדירא בתפילה".

נמצינו למדים כי בניגוד לעמדה הארץ-ישראלית, שהכריעה כמסורת הספרי והתוספתא שכיוון התפילה לארץ ישראל, הנה אמוראי בבל בדור השלישי והרביעי לא קיבלו זאת: רב ששת קבע שתפילה נעשית לכל רוח (למעט מזרח), ואילו רבא שאישר את המנהג הבבלי לכוון את התפילה למערב (= ארץ ישראל), העניק למנהג זה בסיס חדש השולל את הזיקה לארץ ישראל: שכינה במערב.

ה. שיטת ר' חנינא: שיבתה של ארץ ישראל

סיום סוגיית הבבלי שם (ב"ב כה ע"ב) מעבירנו מן הדור השלישי והרביעי של אמוראי בבל אל הדור השישי, ונראה שמשם יש ללמוד על המשך מעניין בתולדות הלכה זו בבבל:

⁸⁶ ליחס הכבוד של רבא לרב ששת ראה ב"ש כהן, רב ששת ודרכי לימודו במסגרת תקופתו, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ג, עמ' 247-258, ובספרות שצוינה שם הע' 106. וראה בהערה הבאה.

⁸⁷ יחס כפול זה של רבא לשיטת רב ששת תואם את כלל יחסו של רבא לרב ששת: מצינו לרבא מוסר בשם רב ששת וגם חולק עליו. לדוגמה ממסכת ברכות ראה כג ע"ב כנגד לו ע"ב. וראה לעיל, הערה קודמת.

אמר ליה ר' חנינא⁸⁸ לרב אשי:⁸⁹ כגון אתון, דיתביתו בצפונה דארץ ישראל, אדרימו אדרומי.

ומגלן דבבל לצפונה דארץ ישראל קיימא? דכתיב "מצפון תפתח הרעה על כל יושבי הארץ".

ר' חנינא (או חנניה), אמורא ארץ ישראל מן הדור החמישי, אשר ירד לבבל ומצאנוהו בכמה מקומות עם רב אשי,⁹⁰ מורה לו לרב אשי את כיוון התפילה – על פי כיוונה של ארץ ישראל. ונמצינו למדים כי באמצעות חכם ארץ-ישראלי זה אומצה לבסוף אף בבבל שיטת תלמודה של ארץ ישראל: אין תפילה אלא לכיוון המקדש, ירושלם וארץ ישראל. בדרך זו אפוא נקבע הכיוון לירושלם כהלכה רווחת בכל ישראל.⁹¹

אך דומה שדווקא לאור מה שנתבאר עד כה יש בידינו להבין כראוי את הוראת ר' חנינא: הוא מורה לרב אשי להתפלל לכיוון דרום, לפי שבבל בצפונה של ארץ ישראל היא. אך הדבר מתמיה הרבה, שהרי כבר נזכר שכינויה של ארץ ישראל בבבלי הוא 'מערבא', וברי שבבל במזרחה של ארץ ישראל היא, ולא דווקא בצפונה!⁹² נראה אפוא שאת דברי ר' חנינא יש להבין כמעין היפוך מגמתו של רבא. כזכור, ביקש רבא לנתק את כיוון התפילה הבבלי למערב מרקעו הראשוני: אין מתפללים למערב מפני שהוא כיוונה של ארץ ישראל, אלא משום ששכינה במערב, בלא זיקה לארץ ישראל. אבל ר' חנינא, הנוקט שיטת ארץ ישראל בידו, מוליך לכיוון ההפוך. ר' חנינא מבקש אפוא כיוון תפילה לארץ ישראל שאינו עלול להתפרש על רקע מקום השכינה, ומכאן הוראתו

⁸⁸ יש חילופים בין עדי הנוסח בשמו המדויק של החכם (חנינה, חנניה, חנינא; ברא"ש ברכות פ"ד סי' יט: "רב חביבא"), ובכינויו "רב" או "רבי". מדובר באמורא ארץ-ישראלית בן הדור החמישי, שהגיע לבבל ומצוי בכמה מקומות עם רב אשי. וראה ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 393-394, ויש להוסיף לדבריו את תשובת רב האי גאון: "בימי ר' אבא ור' חנניה האחרונים שהיו בימי רב אשי" (תשובות הגאונים הרכבי, סי' רמח, סע"מ 124; ציין לכך גינצבורג, עמ' 391). וראה הערה הבאה.

⁸⁹ במסורת הש"ס צוין נוסח אחר: "ר' יאשיה". ור"י עמדן בהגהותיו על אתר הציע לגרוס: "רב אסי". כל זאת מפני שסברו כי ר' חנינא שלפנינו הוא האמורא הידוע בן הדור הראשון, שאי אפשר כי דיבר עם רב אשי. אבל בכל עדי הנוסח שלפנינו הוא רב אשי, ומדובר בר' חנינא המאוחר. ראה הערה קודמת.

⁹⁰ ראה לעיל הע' 88.

⁹¹ בהלכה הקראית היה מי שאימץ את כיוון התפילה מערבה, כשיטת רבא. ראה ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, נספחים, עמ' 88-89 והע' 3. אך גם שם שיטת מיעוט היא, וראה י' ארדר, אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן, תל-אביב תשס"ד, עמ' 40, 415. ויש לציין את עדותו של רבא⁹², עמ' 89-90, על התפשטות ההלכה להתפלל לכיוון ירושלם: "ואיש אינו טועה בזה... על-פי מה ששמענו... ולא פגמו בכך אלא קהל מועט באחת הערים ביוון [במקור: "אלרום"], ומשמעו ארצות הנוצרים. ראה מאמרי "לאופייה של פרשנות הרמב"ם לפרשיות הלכה שבתורה: בין נאמנות לתלמוד לבין צורך ההגנה עליו", *Maimonidean Studies* 5 (2008), עמ' ט הע' 29], אשר על אודותם שמענו... שמקצת האנשים בבית הכנסת עומדים ופניהם לצפון, ומקצתם פניהם למערב, או כפי שמזדמן". רבא⁹² מסביר בהמשך שם שהמיעוט הנוהג כן מסתמך על שיטת רב ששת.

⁹² וכבר הקשה כן הר"ד בתוספותיו על אתר ותירץ שבבל היא מצפון-מזרח לארץ ישראל. דומה שכבר ר"ח עמד על הבעיה, שהרי כתב בפירושו, מהד' אברמסון עמ' 293: "כלומר, הצפון שלכם הוא צפון ארץ ישראל", וראה להלן בסמוך. גינצבורג, עמ' 391-392, שלא ראה את קודמיו, הציע פתרון המיוסד על שיטת "מצדד צדודי", אך אין לזה יסוד במימרתו של ר' חנינא. וראה לעיל סעיף ג, ד"ה שלושה.

להתפלל לדרום.⁹³ כי אף שארץ ישראל ממערב לבבל, הרי חלקיה הצפוניים של בבל מצפון לארץ ישראל, ואפשר אפוא לראות את בבל בכללה צפונית לארץ ישראל. הוא שהוסיף ר' חנינא: "ומנלן לן דבבל לצפונה דארץ ישראל קיימא? דכתיב 'מצפון תפתח הרעה על כל יושבי הארץ'" – מדרש זה לא לשם גיאוגרפיה הוא בא אלא ללמד הלכה: אף שבבל בעיקרה מזרחית היא לארץ ישראל, יכולה היא שתיחשב צפונית לארץ ישראל.⁹⁴ בכך יש כדי להצדיק תפילה לכיוון דרום לפי תפיסת ארץ ישראל שבידי ר' חנינא, ועדיף הוא על כיוון מערב, שעלול להתפרש כשיטת רבא.

נתברר אפוא שלא מצינו מקורות ארץ-ישראליים החולקים על ההלכה שכיוון התפילה הוא למקדש ולירושלם. קביעת הברייתא, שפתחי בתי כנסיות יש לקבוע במזרחם, משקפת את מורשת בית הכנסת כמוסד המיועד בעיקרו לקריאת התורה והכרוך בה ולא לתפילה. תפיסה זו של בית הכנסת מבטלת את הכוונתו למה שמעבר לו, שכן הפעילות הנעשית בו מכוונת אל תוכו – אל ספר התורה הנקרא במרכזו. קביעת פתח בית הכנסת במזרח ותולדות ביטולה משקפות אפוא את שלבי הפיכתו של בית הכנסת לבית תפילה: משעה שאינו בעיקרו אלא בית תפילה אף עליו חל דין התפילה המכוונת למקדש ולירושלם. אשר למסורות החכמים ששכינה במערב, הללו דנו במקורן לא בשאלה ההלכתית של כיוון התפילה אלא בשאלה התיאולוגית של מקום שכינה. ולא הוסבו מימרות אלה לעניין תפילה אלא בבבל, מימי רבא ואילך. אף שיטת ר' ישמעאל ב"ר יוסי וסיעתו, שהמתפלל ייתן לבו למעלה, נתברר שאינה עניין לכיוון הפנים בתפילה, שאף לדעה זו אינו אלא לירושלם.

ברם, בבבל קמו עוררין על כיוון התפילה לירושלם. ברייתא בבליית, שקבעה כי מתפללים לכל הרוחות (למעט מזרח), אומצה הלכה למעשה בידי רב ששת. תפיסה זו אף אפשרה לפרש מחדש את מימרות ר' יצחק ור' יהושע בן לוי על הרוצה שיחכים ויעשיר, שיש לו להדרים ולהצפין: לא על מקום המגורים מדובר, כפשוטם של דברים, אלא על כיוון התפילה. בעקבות רב ששת קיבל אף רבא את יסוד שיטתו, שאין צורך בכיוון לארץ ישראל. אלא שהוא שיקע בתוך תפיסה זו את המנהג הבבלי לכיוון למערב. מנהג זה נוסד מן הסתם בשל היותה של ארץ ישראל במערב, אך בידי רבא נשתנה ההסבר: לא בשל ארץ ישראל מתפללים למערב אלא בשל השכינה השרויה במערב, כשיטת ר' יהושע בן לוי וסיעתו.

ברם, ר' חנינא, בן ארץ ישראל, שהגיע לבבל בסוף ימי האמוראים, השריש אף בבבל את התפיסה הארץ-ישראלית, ובבקשו לבטל את התפיסה שתפילה מכוונת למקום שכינה הורה ר' חנינה בבבל להתפלל לדרום, כי לא רק המערב אלא אף הדרום ראוי להיחשב בבבל כיוונה של ארץ ישראל. כך חזרה ונתייסדה בבבל ההלכה הארץ-ישראלית על כיוון התפילה, ומאז נותרה כך עד היום הזה.

⁹³ ר' חנינא לא חשש שכיוון דרום יתפרש כשיטה שתלה סתמא דגמרא במימרת ר' יהושע בן לוי על "הרוצה שיחכים". אפשר מאוד שהוא לא הכיר כלל פרשנות זו. אבל השיטה הארץ-ישראלית ששכינה במערב בוודאי הייתה מוכרת לו.

⁹⁴ פרופ' י' תבורי העירני בטובו כי אפשר שדרכי השיירות מארץ ישראל לבבל אפשרו אף הן את ראיית בבל בצפונה של ארץ ישראל.